

Розділ 1. РЕГІОНАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Брус В. Х.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УКЛАДІВ

Здійснено аналіз сучасного стану розвитку різноукладності у сільському господарстві Івано-Франківської області. Обгрунтовано концептуальну структуру сільської укладності. Визначено фази сучасної різноукладності.

Аграрна реформа, що здійснюється в порадянській Україні, викликала до життя велику сукупність нових для українського села процесів і явищ. З одного боку, вони є результатом глибоких соціальних змін у селянському середовищі взагалі і безпосереднього впливу на кожну селянську сім'ю, кожного конкретного селянина, а з іншого – формують майбутню соціальну модель села. Одним з таких процесів виступає формування у ньому на нетрадиційних засадах сільської різноукладності (її синонімом є часто вживана багатукладність), найбільш очевидним вираженням якого є трансформація історично сформованих укладів у напрямку появи нових укладів і субукладів з їх специфічною сутністю та особливостями виробничих відносин у кожному з них.

Подібно до інших соціальних явищ, сільській укладності притаманна динамічність, розвиток у ній трансформаційних процесів, які мають у своїй основі соціальні, суспільні та політичні зміни на селі [1]. Наслідком цього є періодичні прояви часткового або повного відмирання одних укладів і зародження й утвердження інших, що призводить до зміни співвідносності між ними. З найбільш відомих таких змін у сільському господарстві України на початку минулого століття стало відмирання укладів, що базувалися на виробничо-господарських структурах з великими або відносно великими площами сільськогосподарських угідь та у тій чи іншій мірі на найнятій праці і поява укладів, що базувалися винятково на державній власності на землю. Першоосновою формування таких перетворень були політичні причини, зумовлені революцією 1917 року в Росії або насильницькими діями радянської влади (зокрема, розкуркулювання заможних селян, примусова організація колгоспів тощо)

у пізніші часи. Якщо на більшій частині території України такі процеси були наслідком тодішньої революції, то в областях Західного регіону вони почалися після приєднання їх до України у 1939 році, 1940 і 1945 роках.

У цьому відношенні більш природним, еволюційним у своїй основі є розвиток різноукладності на селі внаслідок аграрної і земельної реформ, здійснюваних українською державою у порадянський період. Як відомо, під впливом аграрних реформувань у сільському господарстві України в останні роки відбулися і відбуваються глибокі, доленосні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які всією своєю сутністю відображають укладні перетворення. Їх особливість полягає в тому, що вони були задумані як одна з цільових установок аграрної реформи в Україні, складовою якої поряд з іншими завданнями був розвиток сільської різноукладності на принципово нових не лише соціальних, а й суспільно-політичних засадах.

Такі процеси почали проявлятися внаслідок перших змін у земельних і майнових відносинах власності, роздержавлення колгоспів і перетворення їх в агроструктури ринково-підприємницької сутності. По кількох роках повільного розвитку ці процеси активізувалися після видання Президентом України указу від 3 грудня 1999 року "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" [2, 285-287]. Практична реалізація його положень зумовила прискорення і поглиблення процесів укладотворення в українському селі.

В останні кілька десятиріч у сільському господарстві України у найбільш загальному відношенні можна виділити два етапи: радянський і порадянський. Маючи у своїй основі політичні засади, кожний з них формував уклади, які відповідали їх стратегічно зорієнтованим меті і завданням.

У радянські і перші порадянські роки у сільському господарстві України можна було виділити три сектори: державний, недержав-

ний і присадибний, які за соціальною сутністю можна вважати відповідними укладами.

Перший з них охоплював різного роду державні сільськогосподарські підприємства (радгоспи, навчально-дослідні, експериментальні та інші) із зайнятими в них працівниками і різними цільовими призначеннями. Він об'єднує їх за інтересами та потребами. Зокрема, радгоспи виконували безпосередньо сільськогосподарську функцію і спеціалізувалися на виробництві визначеної для кожного з них продукції (рослинницької або тваринницької взагалі чи навіть окремого їх виду: овочів, цукрових буряків, хмелю, різних видів тварин). Експериментальні господарства були, як правило, складовими науково-дослідних інститутів або станцій, а їх цільовим призначенням була перевірка наукових розробок таких установ та вирощування насіння сільськогосподарських культур і племінних тварин. Навчально-дослідні господарства слугували підготовці спеціалістів сільського господарства. Така спеціалізація господарств визначала характер їх організаційно-технологічного функціонування і за цим критерієм вони істотно різнилися між собою. Поряд з цим спільними для них були виробничі відносини, вихідні основи, характер і механізми практичної реалізації яких визначали відповідні державні органи.

Соціальну і виробничу основу недержавного укладу становили колгоспи з його членами та їх сім'ями і цілими родинами. За своєю соціальною та організаційно-правовою сутністю вони вважалися кооперативами й базувалися на діючій на той час колгоспно-кооперативній формі господарювання і власності. Відповідно до цього такий уклад можна вважати кооперативним або колгоспно-кооперативним. Проте він був настільки одержавлений, що за багатьма виробничо-господарськими характеристиками наближувався або був дуже подібний до державного укладу.

Присадибний уклад охоплював собою селянські двори з усім їх господарством і сімейним (родинним) складом. У виділенні такого укладу була певна умовність, тому що селяни та інші сільські жителі не мали у власності землі, а користувалися земельними ділянками, які в тимчасове користування надавала їм держава. Всі дорослі члени таких дворів були членами колгоспів або працювали у радгоспах, а господарства, які вони

вели, мали назву підсобних, хоч у дуже багатьох випадках саме вони були основним джерелом їх доходів. У соціальному відношенні державні і недержавні уклади не лише перепліталися з присадибним, але і функціонували завдяки праці членів селянських дворів. Тобто, всі уклади базувалися на одній і тій же селянській праці.

Аналіз сучасного розвитку сільської різноукладності зумовлює необхідність її структурізації за критеріями *власності, форм господарювання і цільового призначення*. Концептуальна схема структурної побудови пореформеного укладотворення на селі наведена на рис. 1. Вона може бути предметом дискусії і подальших удосконалень як щодо структурної побудови, так і назв укладів і субукладів. Проте з огляду на те, що автору не відомі інші подібні підходи, може бути виправданим в сучасних умовах розглядати її у такому вигляді як предмет подальшого вдосконалення.

Як засвідчує запропонована структурна побудова сільської різноукладності, її основу становить сукупність кількох виробничих і одного соціального (соціально-забезпечуючого) укладів. Її концептуальний характер вказує на те, що у своїй визначальній основі вона може бути прийнятною для інших регіонів і країни в цілому. Одночасно вона орієнтує на те, що залежно від конкретних умов вона може уточнюватися, як це має місце щодо Івано-Франківської області, як і для інших регіонів з подібними умовами, з виділенням в її системі укладів нетрадиційних для українського села укладоутворюючих елементів (складових).

Визначальними в структурі укладотворення є виробничі державний і недержавні уклади, які охоплюють собою безпосередньо сільськогосподарське виробництво і є основою, нічим незамінною серцевиною аграрного (аграрно-продовольчого) сектора економіки в усій його багатоаспектності і масштабності. До виробничих належить також виробничо-забезпечуючий уклад, цільовим призначенням якого є надання суб'єктам безпосередньо сільськогосподарської діяльності виробничих послуг ринкової і кооперативної сутності.

У назві виробничих укладів закладена найважливіша відміна між ними – базування на різних формах власності. Перший з них охоплює сільськогосподарські підприємства,

що функціонують на державній власності на землю, майно і результати праці. Тобто вся виробнича база охоплених ним підприємств і одержана ними продукція та прибутки є власністю держави, яка відповідними нормативними актами визначає їх розподіл і характер використання.

Істотно інша ситуація має місце у недержавних укладах: селянському, приватно-орендному і виробничо-забезпечуючому. За усіх відмінностей спільними для них є те, що земля, майно і результати праці є власністю охоплених ними суб'єктів, які на власний розсуд визначають форми господарювання, конкретні виробничі відносини та інші елементи соціально-економічного розвитку. Держава лише визначає найбільш загальні фінансово-економічні та нормативно-правові регулятори соціального й економічного розвитку недержавних суб'єктів господарювання. На їх основі господарюючі суб'єкти обирають найбільш прийнятну для кожного з них форму виробничо-господарського функціонування. Найважливішим тут є те, що відповідний вибір при цьому самостійно робить кожний окремо взятий суб'єкт, охоплений даним укладом.

В умовах Івано-Франківської області особливе місце посідає селянський уклад, що зумовлено кількома обставинами: у ньому, по-перше, зосереджена найбільша чисельність зайнятих в аграрному секторі; по-друге, його суб'єктам належать найбільша частина земельних угідь і майна; по-третє, у ньому виробляється основна частина одержуваної в області продукції сільського господарства; по-четверте, в цьому укладі переважає глибоко індивідуалізована і переважно ручна праця. Надаючи такому укладу назву "селянський", ми виходимо з того, що його основними укладоутворюючими суб'єктами є селяни та інші сільські мешканці. Ще донедавна він міг розглядатися як присадибний, який у наукових працях деяких дослідників він носить назву індивідуального, дрібнотоварного сектора тощо [3], [4], [5], [6]. На користь того, щоб називати цей уклад селянським, слугує також те, що сучасна статистика розглядає колишні особисті підсобні господарства особистими селянськими, що, вважає О.М. Опищенко, цілком логічно [7].

Вихідною основою формування іншого недержавного – приватно-орендного укладу стало реформування колективних сільсько-

господарських підприємств в організаційно-правові структури ринково-підприємницького типу. Вони у тій чи іншій мірі стали спадкоємцями колективних сільськогосподарських підприємств, проте розвиваються на принципово нових організаційних і нормативно-правових засадах. Складовою цього укладу стали також селянські (фермерські) господарства.

Особливістю цього укладу є також те, що базуючись на власності його суб'єктів на належні їм земельні ділянки і майно, вони водночас формуються і функціонують при широкому розвитку орендних відносин, об'єктами яких є земельні і майнові паї, надані членам колективних сільськогосподарських підприємств у процесі реформування останніх. Такі відносини набули настільки великого поширення, що стали однією з найприкметніших рис сучасних аграрних реформвань і дають підстави характеризувати цей уклад як приватно-орендний.

На відміну від селянського укладу, який об'єднує однотипні у своїй основі господарства селян та інших сільських мешканців і тому не вимагає додаткової структуризації, приватно-орендний уклад є структурно складним, що спричинило виділення у ньому кількох субукладів. Найсуттєвішими відмінностями між ними є, з одного боку, різноманітність (поліформність) організаційно-структурної побудови охоплених ними агроформувань, а, з іншого – їх функціонування на спеціально опрацьованих для них нормативно-правових актах. За цими критеріями відповідні агроформування об'єднано у чотири субуклади (підуклади):

- *індивідуально-орендний*, що охоплює агроформування, засновником кожного з яких є окремий громадянин. В системі статистичного обліку вони розглядаються як приватні, але оскільки на приватних засадах функціонують усі інші субуклади, а також з метою запобігання практично повної автентичності категорій "приватно-орендний уклад" – "приватно-орендний субуклад" останній виправдано (як один із варіантів) розглядати індивідуально-орендним;

- *господарсько-товаристський* – його структурно-утворювальними елементами є формування, що діють на засадах, законодавчо визначених для господарських товариств різних типів. Вони функціонують на

основі Закону України “Про господарські товариства”[8];

- *виробничо-кооперативний* – охоплює агроформування, які в Законі України “Про сільськогосподарську кооперацію” [9, 173-82] визначені як виробничі кооперативи;

- *фермерський* – охоплює організаційно-правові структури, що діють на основі Закону України “Про селянське (фермерське) господарство”[10, 161-172].

Виробничо-забезпечуючий уклад охоплює виробничо-господарські структури, які у багатьох випадках відносять до обслуговуючих: з одного боку – все те, що виконує функцію ринково-інфраструктурного забезпечення сільськогосподарського виробництва, з іншого – кооперовані форми виробничого обслуговування агроформувань. Вони покликані виконувати функції, які у принципі повинні не лише обслуговувати потреби сільськогосподарських товаровиробників, а і в тією чи іншою мірою *забезпечувати* їх ефективне господарювання. Функція забезпечення у своїй основі є глибшою і дієвішою порівняно з обслуговуючою. Вона вимагає від відповідних структур більшої відповідальності перед селянами. Тому цей підуклад виправдано розглядати не з обслуговуючих, а з виробничо-забезпечуючих позицій.

Дискусійним може бути виділення *соціально-забезпечуючого укладу*. Підставами для такої його назви є дві обставини: він, з одного боку, повинен консолідувати у своєму складі всі елементи соціальної сфери з метою прискорення процесів її відродження, а з іншого – діяти в цьому напрямі як забезпечуючий чинник. Мається на увазі, зокрема, не *медичне* (як і бібліотечне, комунальне тощо) *обслуговування* сільського сектора, а *медичне* (і так далі) *забезпечення* потреб населення, що проживає в ньому.

Однією з особливостей цього укладу є те, що на відміну від виробничих укладів, він характеризується певною різноплановістю за критеріями належності сфер його діяльності до різних форм власності і функціонально-цільового призначення (Рис. 2). Проте було б невиправдано розглядати це як перешкоду для виділення і вивчення особливостей його функціонування в системі укладів. До об'єктивних підстав його розгляду як структурного елемента різноукладності належать наступні.

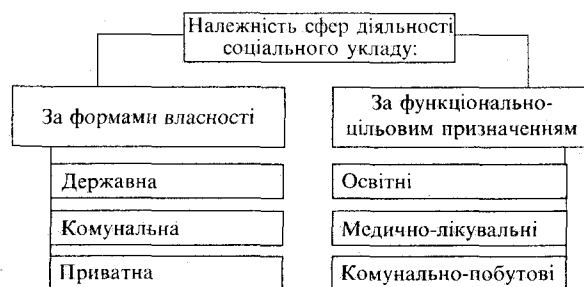

Рис. 2. Функціонально-структурна побудова соціального (соціально-забезпечуючого) укладу

По-перше, розгляд усієї системи соціального розвитку села не лише як винятково важливої, але й нічим незамінної сфери функціонування аграрного сектора економіки. Без її достатньо високої розвинутої економічно ефективний розвиток будь-якої виробничої системи, в тому числі сільського господарства, неможливий.

По-друге, взаємопереплетіння у тій чи іншій мірі трудової зайнятості працівників соціальної і комунально-побутової сфер села переважно у безпосередньо соціальній сфері села з їх одночасною участю у виробництві продукції сільського господарства. У цьому відношенні вони нічим не відрізняються від селян.

По-третє, безпосередньо соціальна та комунально-побутова служби села належать до тих сфер сільського життєзабезпечення, які повинні одержати не лише істотний подальший розвиток, але і відродитися у його найсучаснішому розумінні. У зв'язку з цим слід очікувати збільшення зайнятості у них, зміцнення виробничої бази, підвищення їх не лише безпосередньо цільової, а й культурно-виховної функції.

По-четверте, за своєю сутністю і цільовим призначенням соціальна сфера є настільки специфічною, що не може бути об'єднана з будь-яким іншим укладом. Залишати ж її поза увагою розвитку різноукладності було б невиправдано.

По-п'яте, організаційно-структурне виділення соціально-забезпечуючого укладу могло б стати однією з передумов його ефективного розвитку, відповідальність за який повинна покладатися на органи місцевого самоврядування.

Окреме місце у формуванні укладів у досліджуваній галузі посідають *укладоутворюючі процеси нетрадиційних сутності і цільового призначення*. Його складові мають по-

рівняно недовгу історію. Міграція за кордон у пошуках роботи, ймовірно, поступово звужуватиме свої масштаби і з часом може відійти у минуле. Набагато сприятливіша ситуація складається для розвитку сільсько-зеленого туризму. Найважливішою передумовою цього є природні умови місцевих лісів і гір, багатих на прекрасні ландшафти, лікувальні води, лікарські рослини тощо. Це все більше зацікавляє українських громадян відпочивати тут влітку і в зимові періоди. У цьому надзвичайно зацікавлені жителі лісових і гірських районів, для яких така форма туризму стає джерелом їх самозайнятості і зміцнення матеріальних умов життя. Є достатньо підстав для висновку щодо реальних можливостей розвитку потенціалу цього укладоутворюючого елемента. У зв'язку з недостатньою визначеністю подальшого розвитку таких процесів на Прикарпатті вони розглядаються переважно не як субуклади, а як специфічні елементи укладотворення.

Серед великої кількості об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на становлення різноукладності, важливе місце посідає розвиток аграрних відносин у часі, у якому можна виділити чотири фази (Рис. 3). Одна з них охоплює в сукупності все те, що можна розглядати як формування необхідних для цього передумов у процесі власне

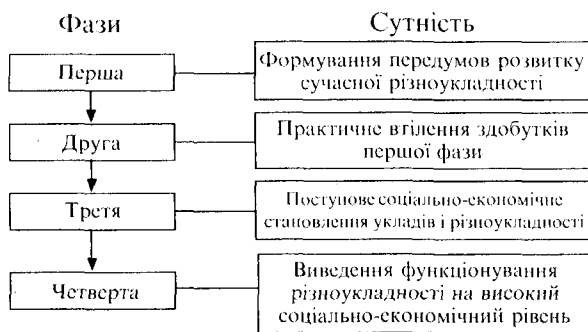

Рис. 3. Фази сучасної різноукладності

реформи. Найважливішими з них були здійснені державою реформування земельних і майнових відносин власності та організаційно-правова реструктуризація колгоспів і колективних сільськогосподарських підприємств у ринково-підприємницькі агроформування різних типів. Результатом цього стала можливість формування на селі реальних власників і господарів. Це спричи-

нило ситуацію, за якої об'єктивним став перехід від сільських укладів, що мали місце у радянські часи, до укладів, викликаних до життя аграрною реформою.

Наступну фазу розвитку різноукладності з певною умовністю можна назвати фазою матеріалізації, практичного втілення соціальних здобутків попередньої фази. Згідно з указом Президента України від 3 грудня 1999 року "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" порівняно швидко земельні і майнові паї колективних сільськогосподарських підприємств були передані у власність їх членів, кожен з яких обрав найбільш прийнятну для нього форму господарювання. Цей процес відбувся за порівняно короткий відрізок часу. На ньому широкий розвиток одержали орендні відносини між власниками земельних і майнових паїв і орендарями, які виявили бажання і мали певні можливості господарювати не лише на власній, але і на орендованій землі.

У результаті на селі створилися умови для активізації прояву третьої фази розвитку різноукладності, яку можна розглядати як фазу її становлення. Найважливішими її особливостями є порівняно висока опрацьованість законодавчої бази, набуття суб'єктами укладотворення досвіду функціонування у нових умовах. На відміну від попередніх фаз, які характеризувалися коротким періодом їх здійснення, період становлення різноукладності буде тривалим. Як можна передбачити, він охоплюватиме підфази опрацювання і освоєння механізмів функціонування кожного окремо укладу, поступового підвищення їх соціальної та економічної характеристик і виведення всієї системи різноукладності на рівень, який би відповідав інтересам і потребам селян, інших сільських громадян, сільськогосподарської галузі і держави. В кінцевому підсумку ця фаза переросте у завершальну стадію – утвердження сформованої на попередніх фазах різноукладності, на якій буде досягнута висока соціально-економічна результативність її розвитку.

1. Брус В.Х. Трансформація сільськогосподарських укладів // Організаційно-економічні проблеми розвитку АПК. У чотирьох частинах. За редакцією П.Т. Саблука. Частина 1. Соціально-економічні проблеми села. – К.: ІАЕ. – 2001. – С. 120 – 123.

2. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 3 грудня 1999 року // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

3. Адукова А.Н. Развитие личных подсобных хозяйств в условиях многоукладной экономики: Автореф. дис. канд. экон. наук / Всерос. НИИ экономики, труда и упр. в сел. хоз-ве. – М.: – 1998. – 25 с.

4. Брытков М. Хозяйства населения: проблемы и тенденции развития // АПК: экономика, управление. – 1998. – № 9. – С.50 – 53.

5. Обычайко Е.О. развития индивидуального сектора сельского хозяйства // Вопросы статистики. – 1998. – № 10. – С.67 – 72.

6. Пациорковский В.В., Пациорковская В.В. и др. Проблемы села. В кн. Россия 2000. Социально-демографическая ситуация. – М.: ИСЭПН РАН, – 2001. – С. 249 – 273.

7. Опшценко О.М. Порівняльна оцінка продуктивності господарств населення // Рукопис. – 18 с.

8. Закон України “Про господарські товариства” // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

9. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

10. Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»” // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

It is carried out the analysis of modern situation of development of multistructure in agriculture. The conceptual structure of rural complication is based. The periods of modern multistructure are worked out.